

KS. ŁUKASZ KRUCKI

REORGANIZACJA ARCHIDIECEZJI GNIEŹNIEŃSKIEJ
NA PODSTAWIE BULLI CYRKUMSKRYPCYJNEJ
VIXDUM POLONIAE UNITAS Z 1925 ROKU

REORGANIZING THE ARCHDIOCESE OF GNIEZNO
IN ACCORD WITH THE BULL OF CIRCUMSCRIPTION
VIXDUM POLONIAE UNITAS OF 1925

A b s t r a c t. The Partitions of Poland introduced a demarcation line within the historically united territory of the Archdiocese of Gniezno. Some of its was incorporated into Russia, while the other into Prussia. Gniezno - the bishop's seat - was located in the Hohenzollerns' state, along with its canonical area consisting of 3 separate districts. When Poland reached for independence, the Catholic Church found itself in an urgent need to reorganize its territorial structure, so as to become effective in its pastoral mission in the new circumstances. This problem was scrutinized by the Polish Episcopate in the years 1919-1924. A number of conceptions were developed for how to redefine the borders of the particular dioceses. Some of these reflections are visible in the Bull of Circumscription issued by Pius XI *Vixdum Poloniae Unitas* as of 28 October 1925. This document announced the emergence of two new metropolises: of Cracow and Lviv; and of four new dioceses: of Częstochowa, Katowice, Łomża and Pinsk. Of considerable import were also papal decisions as for the structure and organization of the Archdiocese of Gniezno. The pope decreed that two Poznań deaneries - of Miłosław and Jarocin - be integrated within the Archdiocese of Gniezno (with 23 parishes altogether). At the same time, the deaneries of Ołobok and Krotoszyn (24 parishes) were separated from Gniezno, and integrated within the Poznań archdiocesan structure. This reorganization eliminated enclaves in the Archdiocese of Gniezno and produced a structurally coherent ecclesiastic unit, which covered about 12000 sq.km. The resultant territorial organization remained valid until 1992, that is until John Paul II's Bull *Totus Tuus Poloniae Populus*.

Translated by Konrad Klimkowski

Key words: Archdiocese of Gniezno, Archdiocese of Poznań, organization of the Catholic Church in Poland, functional structure of the Polish Catholic Church, circumscription, papal bull *Vixdum Poloniae Unitas*.

Ks. dr ŁUKASZ KRUCKI – historyk Kościoła, pracownik merytoryczny w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie; adres do korespondencji: ul. 28 Grudnia 12, 62-200 Gniezno.

Okres niewoli narodowej wpłynął negatywnie na życie polityczne, społeczne, kulturalne, a nade wszystko konfesyjne ziem dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Zakusy etatystyczne trzech zaborców – Rosji, Prus i Austrii – zmierzały do podporządkowania spraw kościelnych władcom legitymującym się godłami czarnych orłów¹. Zamysły te, realizowane zarówno w prawosławnej Rosji, protestanckich Prusach, jak i w katolickiej Austrii, przybrały na sile zwłaszcza w monarchii Hohenzollernów. Kolejni królowie pruscy starali się wpływać na kwestie związane z funkcjonowaniem instytucji eklezyjalnych: obsadę najważniejszych urzędów i dozór ekonomiczny, który wyrażał się w konfiskacie majątków kościelnych, likwidacji części etatów duszpasterskich oraz ustanowieniu tzw. funduszu retorsyjnego. Szczytowym osiągnięciem pruskiej dyplomacji była bulla *De salute animarum* z 1821 r., która regulowała ustrój Kościoła katolickiego w całym Królestwie Prus². Zgodnie z jej literą, jak i późniejszymi zaleceniami, została ukształtowana struktura Kościoła, która na ziemiach polskich pod panowaniem pruskim przetrwała ponad stulecie. Okres ten przyniósł Kościołowi katolickiemu wiele szkodliwych skutków. Uwidoczniło się to szczególnie w ustroju i organizacji archidiecezji gnieźnieńskiej, najstarszej polskiej metropolii, która pod jarzmem pruskim nie tylko została pomniejszona o $\frac{2}{3}$ swojego przedrozbiorowego terytorium³, ale będąc złączona unią personalną z archidiecezją poznańską (od 1821 r.) straciła na swoim historycznym znaczeniu. Deprecjacji uległy również wszystkie jej dotychczasowe urzędy centralne i terenowe, a fakt zwalczania przez Hohenzollernów godności i urzędu prymasowskiego negatywnie wpłynął na relacje z polskimi obywatelami państwa, którzy byli przywiązani do tradycji oraz tożsamości narodowej i katolickiej. Nic zatem dziwnego, że po odzyskaniu przez Polskę niepodległości Episkopat Polski jako priorytet postawił kwestię naprawy stosunków kościelnych⁴. Finalnym dokumentem okazała się w tej dziedzinie bulla papieża Piusa XI *Vixdum Poloniae unitas* z 28 X 1925 r., która reorganizowała strukturę Kościoła na ziemiach polskich, w tym i archidiecezji gnieźnieńskiej, a przez

¹ B. KUMOR, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772-1918)*, Kraków 1980, s. 97.

² Z. ZIELIŃSKI, *De salute animarum*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 3, red. R. Łukaszyk, Lublin 1985, kol. 1191-1192; A. KOPICZKO, *Reorganizacja Kościoła katolickiego w Prusach na podstawie bulli „De salute animarum”*, „Kościół w Polsce. Dzieje i Kultura” 12 (2013), s. 75.

³ B. KUMOR, *Granice metropolii i diecezji polskich (966-1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 21 (1970), s. 354.

⁴ W. URBAN, *Ostatni etap dziejów Kościoła w Polsce przed nowym tysiącleciem (1815-1965)*, Rzym 1966, s. 492.

to regulowała jej kondycję ustrojową, aż do czasu, gdy zarzucono unię personalną Gniezna i Poznania, a w jej miejsce wprowadzono nową – Gniezna i Warszawy (1946). Jeżeli zaś chodzi o uzyskany na jej mocy kształt terytorialny, to utrzymał się on jeszcze dłużej, gdyż do 1992 r., czyli momentu ogłoszenia przez papieża Jana Pawła II bulli *Totus Tuus Poloniae populus*⁵. Już z tego pobieżnego zestawienia wynika, że bulla *Vixdum Poloniae unitas* stanowiła istotny akt, który zaważył zarówno na globalnej strukturze Kościoła w Polsce, jak i jego poszczególnych diecezjach, nie wyłączając z nich najstarszej polskiej archidiecezji, archidiecezji gnieźnieńskiej.

I. PROJEKTY CYRKUMSKRYPCYJNE EPISKOPATU POLSKI

Z chwilą odzyskania przez Polskę niepodległości, biskupi polscy przystąpili do prac związanych z regulacją granic poszczególnych diecezji. Początkowo nie określono konkretnych zasad cyrkumskrypcyjnych i dlatego jedni hierarchowie byli zwolennikami poszerzenia granic najstarszej polskiej archidiecezji, inni przeciwnie chcieli ograniczenia jej terytorium⁶. Charakterystyczne w tej materii okazało się przekonanie samego prymasa, Edmunda Dalbora, które w liście do biskupa Henryka Przeździeckiego sformułował ks. Franciszek Ruciński. Pisał on 18 IV 1922 r.: „Można by złączyć obie diecezje [Gniezno, Poznań], gdy ponowny rozdział na dwie odrębne diecezje ze względów praktycznych i lokalnych [rezydencja biskupa] staje się nie do przeprowadzenia, w jedną archidiecezję gnieźnieńsko-poznańską z jednym ordynariuszem [arcybiskupem-prymasem], dwoma kapitułami i biskupami pomocniczymi w Gnieźnie i Poznaniu, ale z jedną tylko siedzibą władzy biskupiej, tj. Kurią Arcybiskupią w Poznaniu. Unia ta położyłaby koniec dwoistości naszej administracji, a mianowicie rozdziałowi władzy w czasie sediswakansu na dwa odrębne ustroje, podczas gdy główny bieg interesów i akta jego w jednej tylko znajdują się diecezji, tj. ordynariacie poznańskim. W razie śmierci prymasa, którym jest arcybiskup gnieźnieńsko-poznański, a który z racji Gniezna jest prymasem, przechodzą akta i archiwum spraw prymacjalnych, o ile te się w ordynariacie poznańskim znajdują, automatycznie ze względów lokalnych pod zarząd i pieczę administratora względnie wikariusza kapitulne-

⁵ Ł. KRUCKI, *Archidiecezja gnieźnieńska i jej granice w dokumentach Stolicy Apostolskiej (od wieku XIX do początku XXI)*, „Kościół w Polsce. Dzieje i Kultura” 12 (2013), s. 103.

⁶ H.E. WYCZAŃSKI, *Kościół w odrodzonym państwie polskim*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. II, cz. 2, red. B. Kumor, Z. Obertyński, Poznań–Warszawa 1979, s. 26.

go poznańskiego, co prawnie byłoby uzasadnione”⁷. Ze słów tych jasno wynika, że prymas był za utrzymaniem dotychczasowej unii Gniezna i Poznania, a nawet za jej zacieśnieniem, i nie myślał o jakimkolwiek uszczupleniu „kanonicznego władztwa św. Wojciecha”. Niemniej wśród biskupów pojawiły się różne tendencje. Najbardziej aktywni byli w tej kwestii biskupi metropolii warszawskiej, z biskupem Stanisławem Zdzitowieckim na czele. Ordynariusz kujawsko-kaliski chciał, żeby dotychczasowe terytorium archidiecezji zostało podzielone na dwie części tak, aby obok nadal istniejącej, choć okrojonej archidiecezji świętowojciechowej, można było powołać nową diecezję, diecezję bydgoską. Zamiarem włocławskiego hierarchy było, aby najstarsza polska archidiecezja składała się z 6 dotychczasowych dekanatów: trzech gnieźnieńskich (Świętej Trójcy, św. Piotra i Pawła, św. Michała), pobiedzkiego, powidzkiego i rogowskiego, do których miały zostać dołączone dwa dekanaty z diecezji kujawsko-kaliskiej: słupecki i zagórowski. Dekanaty: bydgoski, inowrocławski, nakielski, żniński, kcyński, łekneński i łobżenicki miały natomiast współtworzyć diecezję bydgoską. Projekt ten szybko upadł. Po pierwsze był zbyt radykalny, po drugie niewielu hierarchów było zwolennikami utworzenia diecezji bydgoskiej, po trzecie – projekt nie uwzględniał kwestii związanych z funkcjonowaniem enklaw archidiecezji gnieźnieńskiej, a więc dekanatów: pleszewskiego, czermińskiego, ołobockiego i krotoszyńskiego. Zarzucenie projektu ordynariusza kujawsko-kaliskiego nie oznaczało, że biskupi zaprzestali tworzenia kolejnych projektów rozgraniczeń między diecezjami. Przykładem może tu być myśl biskupa krakowskiego Adama Sapiehy, który chciał odłączenia od Gniezna dawnego archidiakonatu kruszwickiego (dekanaty: kruszwicki, inowrocławski i gniewkowski) i włączenia go do postulowanej przez Zdzitowieckiego diecezji bydgoskiej. I ta propozycja – wobec sprzeciwu prymasa – pozostała w sferze projektu⁸.

Początek lat 20. XX w. zaowocował i w inne projekty cyrkumskrypcyjne, których autorami byli biskupi Henryk Przeździecki i Romuald Jałbrzykowski⁹. Pierwszy z wymienionych zaproponował wymianę między archidiecezją gnieźnieńską a diecezją kujawsko-kaliską, która miała polegać na odstąpieniu Włocławkowi dwóch dekanatów: kruszwickiego i gniewkowskiego (z archidie-

⁷ B. KUMOR, *Projekt zmian organizacji metropolitalnej i diecezjalnej w Polsce (1918-1925)*, w: *Kościół w Drugiej Rzeczypospolitej*, red. Z. Zieliński, S. Wilk, Lublin 1981, s. 57.

⁸ TENŻE, *Granice metropolii*, s. 366-367; Cz. PEST, *Kardynał Edmund Dalbor (1869-1926). Pierwszy Prymas Polski Odrodzonej*, Poznań 2004, s. 268-269.

⁹ S. WILK, *Episkopat Kościoła katolickiego w Polsce w latach 1918-1939*, Warszawa 1992, s. 151.

cezji gnieźnieńskiej) w zamian za dekanaty słupecki i zagórowski (z diecezji kujawsko-kaliskiej). Myślą przewodnią tego pomysłu było przywrócenie najstarszej diecezji na Kujawach jej historycznych terenów (z Kruszwicą włącznie), Gnieznu natomiast miały przypaść tereny, które przed 1818 r. znajdowały się pod władzą arcybiskupów gnieźnieńskich. Jednakże i ten projekt nie został zrealizowany. Pojawiły się jeszcze zamiary odłączenia od najstarszej polskiej archidiecezji dekanatów: inowrocławskiego i dwóch bydgoskich (miejskiego i wiejskiego) na rzecz diecezji wrocławskiej, a dla projektowanej diecezji kaliskiej – dekanatu pleszewskiego, ale nie spotkały się one z powszechną aprobatą, mimo że w zamian za poniesione straty archidiecezja miała otrzymać 4 parafie z dekanatu konińskiego: Skulsk, Ślesin, Ostrowąż i Wilczyn (z diecezji kujawsko-kaliskiej)¹⁰.

Nadmierne umniejszenie terytorium archidiecezji gnieźnieńskiej nie wchodziło w rachubę, stąd też biskupom Przeździeckiemu i Jałbrzykowskiemu nie udało się przeforsować kolejnego planu, który zakładał odłączenie od archidiecezji gnieźnieńskiej dwóch dekanatów: kruszwickiego i gniewkowskiego na korzyść diecezji kujawsko-kaliskiej (bez jakiegokolwiek rekompensaty dla potencjalnej dawczyni terenów). Archidiecezja poniosłaby w tym przypadku zbyt duże straty materialno-osobowe i nadal pozostawałaby obszarowo niejednorodna, gdyż obejmowałaby, jak w czasie zaborów, trzy enklawy. W zaistniałej sytuacji z nowym projektem wystąpiła konferencja biskupów metropolii warszawskiej, która obradując w Warszawie w dniach od 18 do 19 III 1924 r. zaproponowała wyłączenie z archidiecezji gnieźnieńskiej dekanatu pleszewskiego na rzecz planowanej diecezji kaliskiej, jak i 5 dekanatów: kruszwickiego, gniewkowskiego, inowrocławskiego i dwóch dekanatów bydgoskich (miejskiego i wiejskiego) do diecezji kujawsko-kaliskiej. „Odszkodowaniem” za utratę aż 6 dekanatów miało być dołączenie do jej terytorium powiatu słupeckiego¹¹. Propozycja ta, jak i plany wcześniejsze zostały utracone przez kard. Dalbora. Prymas Polski na posiedzeniu Komitetu Biskupów (20-21 III 1924 r.) stwierdził, że „nie ma nic przeciwko rozdziałowi archidiecezji gnieźnieńskiej od poznańskiej, chociaż uważał to za trudne”, podobnie wyglądała kwestia umniejszenia któregośkolwiek z terytorium kanonicznego znajdującego się pod jego władzą¹².

¹⁰ Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie (dalej: AAG), Akta Prymasa Polski I (dalej: APP I), sygn. 156, *Protokół Konferencji Biskupów Metropolii Warszawskiej odbytej w dn. 18-19 marca 1924 r. w Warszawie*, s. 5.

¹¹ KUMOR, *Granice metropolii*, s. 367.

¹² AAG, APP I, sygn. 156, *Protokół posiedzenia Komitetu Biskupów z dn. 20 i 21 III*

Po raz ostatni – przed wydaniem bulli *Vixdum Poloniae unitas* – do sprawy reorganizacji granic archidiecezji gnieźnieńskiej powrócono podczas Zjazdu Biskupów w 1924 r. Biskup-referent, Henryk Przeździecki, po zapoznaniu się z propozycjami rządowymi¹³, przedstawił następujący projekt: „Archidiecezja gnieźnieńska zostaje w obecnym stanie z następującymi zmianami: 1) z archidiecezji gnieźnieńskiej wyłącza się dekanaty: krotoszyński, ołobocki i pleszewski, i przyłącza się je do archidiecezji poznańskiej; z tej ostatniej do gnieźnieńskiej włącza się dekanaty: miłosławski i jarociński. Wobec czego archidiecezja składałaby się z 20 następujących dekanatów: 1) gnieźnieński, 2) bydgoski miejski, 3) bydgoski wiejski, 4) czermiński, 5) gniewkowski, 6) janowiecki, 1) jarociński, 8) inowrocławski, 9) kcyński, 10) kruszewicki, 11) łekneński, 12) łobżenicki, 13) miłosławski, 14) nakielski, 15) pobiedziski, 16) powidzki, 17) rogowski, 18) trzemeszeński, 19) wrzesiński, 20) żniński”¹⁴. Protokół sporządzony po zjeździe dodał ponadto: „Wszystkie głosy [25 – Ł.K.] padły za zaproponowanymi granicami. Przeciwno przyłączeniu do archidiecezji gnieźnieńskiej dekanatu fordońskiego z diecezji chełmińskiej i przyłączeniu do chełmińskiej parafii Podgórze i Grabie padło 25 głosów”¹⁵. Powzięty wówczas zamiar został jeszcze nieco zmodyfikowany przez samego prymasa i wyrażony w liście do biskupa Przeździeckiego (31 VII 1924 r.). Dalbor zaproponował korektę granic polegającą jedynie na wymianie dekanatów z archidiecezją poznańską (krotoszyński i ołobocki za miłosławski i jarociński), w celu zlikwidowania istniejących enklaw i ujednoczenia obszaru archidiecezji świętowejciechowej. Projekt ten stał się w konsekwencji podstawą zarządzeń bulli cyrkumskrypcyjnej Piusa XI z 28 X 1925 r.¹⁶ Co ciekawe, Zjazd Biskupów z 1924 r. opowiedział się jednogłośnie za zniesieniem unii personalnej łączącej Gniezno i Poznań, ale ten projekt nie został przez papieża uwzględniony¹⁷.

1924 r., s. 3.

¹³ AAG, APP I, sygn. 156, *List bpa Przeździeckiego do Prymasa Polski z 19 VI 1924 r.*, s. 1.

¹⁴ AAG, APP I, sygn. 159, *Protokół Zjazdu Biskupów odbytego w Częstochowie od dnia 2 do 4 lipca 1924 r.*, s. 24.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ B. KUMOR, *Granice archidiecezji gnieźnieńskiej w tysiącleciu (1000-1939)*, „Prawo Kanoniczne” 9 (1966), nr 3-4, s. 23.

¹⁷ AAG, APP I, sygn. 159, *Protokół Zjazdu Biskupów odbytego w Częstochowie od dnia 2 do 4 lipca 1924 r.*, s. 30.

II. PROMULGACJA BULLI I JEJ WYTYCZNE

Moment ogłoszenia bulli *Vixdum Poloniae unitas*, co już zaznaczono, został poprzedzony kilkuletnimi rozmowami prowadzonymi przez polskich biskupów. Bez wątplenia miały one wpływ na ostateczny ton dokumentu. Było to o tyle istotne, gdyż akt ten radykalnie przeobrażał strukturę Kościoła w Polsce. Obok trzech istniejących dotąd metropolii: gnieźnieńsko-poznańskiej, lwowskiej i warszawskiej ustanowiono dwie kolejne: krakowską i wileńską, oraz erygowano cztery nowe diecezje: częstochowską, katowicką, łomżyńską i pińską¹⁸. To z kolei pociągnęło za sobą następne rozgraniczenia. W ich efekcie ukształtowała się sieć nowych związków metropolitalnych, które przedstawiały się następująco:

I. Metropolia gnieźnieńska i poznańska obejmująca archidiecezję gnieźnieńską, archidiecezję poznańską, diecezję chełmińską i diecezję wrocławską.

II. Metropolia warszawska łącząca archidiecezję warszawską, diecezję płocką, diecezję sandomierską, diecezję lubelską, diecezję siedlecką lub podlaską i diecezję łódzką.

III. Metropolia wileńska rozciągająca się na archidiecezję wileńską, diecezję łomżyńską i diecezję pińską.

IV. Metropolia lwowska ob. łac. podporządkowująca sobie archidiecezję lwowską ob. łac., diecezję przemyską ob. łac. i diecezję łucką.

V. Metropolia krakowska skupiająca w swoim obrębie archidiecezję krakowską, diecezję tarnowską, diecezję kielecką, diecezję częstochowską i diecezję śląską, czyli katowicką¹⁹.

Przechodząc do analizy skutków cyrkumskrypcji w najstarszej polskiej archidiecezji, należy stwierdzić, że zasadniczym ich celem było usprawnienie działań administracyjnych i duszpasterskich. Z inicjatywy prymasa Edmunda Dalbora został zawarty *passus* stanowiący o zmianie granic między wielkopolskimi archidiecezjami, które znajdowały się pod jego duszpasterską pieczęcią²⁰. Z archidiecezji świętowojciechowej wyłączono dwa dekanaty: krotoszyński i ołobocki, które obejmowały 25 parafii z 58.582 wiernymi i 26 kapłanami (zob. Tabela 1), lecz nie stanowiły z nią jednolitego terytorium. Dekanat krotoszyński tworzył samodzielną strukturę wkomponowaną w terytorium archidiecezji poznańskiej. Dekanat

¹⁸ Bulla Ojca Św. „*Vixdum Poloniae unitas*” o nowym rozgraniczeniu diecezji polskich obrządku łacińskiego, „Miesięcznik Pasterski Płocki” 20 (1925), nr 12, s. 441-446.

¹⁹ W. GUZEWICZ, *Zagadnienie organizacji kościelnej w Drugiej Rzeczypospolitej*, „Kościół w Polsce. Dzieje i Kultura” 12 (2013), s. 124.

²⁰ PEST, *Kardynał Edmund Dalbor*, s. 271.

ołobocki natomiast był częścią drugiej enklawy, nieco większej, gdyż składającej się z trzech dekanatów: czerwińskiego, pleszewskiego i właśnie ołobockiego. Fakt ten, ewidentnie niekorzystny, był skutkiem rozbiorów. Po odzyskaniu niepodległości starano się więc go zniwelować, aby nie godził w ustrój administracyjny archidiecezji oraz jej aktywność duszpasterską²¹.

Tabela 1. Dekanaty odłączone od archidiecezji gnieźnieńskiej

DEKANAT	PARAFIA	LICZBA WIERNYCH	LICZBA KSIĘŻY
KROTOSZYŃSKI	Baszków	2.100	1
	Chwaliszewo	820	Zarząd proboszcza ze Sulmierzyc
	Kobierno	4.200	1
	Kobylin – św. Stanisława	2.200	1
	Kobylin – Narodzenia Pańskiego	600	Zarząd proboszcza z Kobylina (św. Stanisława)
	Krotoszyn – św. Jana Chrzciciela	8.500	5
	Krotoszyn – Świętej Trójcy	4.000	Zarząd proboszcza z Krotoszyna (św. Jana Chrzciciela)
	Sulmierzycy	3.800	1
	Wyganów	1.388	2
	Zduny	2847	1
OŁOBŁOCKI	Biskupice Ołoboczne	1.500	1
	Droszew	2.450	1
	Gostyczyna	2.250	1
	Górzno	900	Zarząd proboszcza ze Szczurów
	Kucharki	1.600	1
	Kuchary	800	1
	Lewków	1.900	1
	Ociąż	1.350	1
	Ołobok	2.900	1
	Rososzycy	2.456	1
	Skalmierzycy	3.237	2
	Skalmierzycy Nowe	2.450	Zarząd proboszcza ze Skalmierzyc
	Skrzebowy	493	1
	Sobótka	2.781	1
	Szczury	1060	1
	Razem	58.582	26

Źródło: *Ordo Officii Divini [...] in usum dioecesium Gnesnesis et Posnaniensis [...] pro Anno Domini 1926*, Posnaniae 1926.

²¹ KUMOR, *Granice metropolii*, s. 368-369.

Rekompensatą za oddanie Poznaniowi dekanatów krotoszyńskiego i ołobockiego było pozyskanie dla archidiecezji gnieźnieńskiej dwóch dekanatów – jarocińskiego i miłosławskiego²². Obejmowały one 24 parafie z 45.517 wiernymi i 23 kapłanami (zob. Tabela 2), i choć mogłoby się wydawać, że archidiecezja świętowojciechowa na tej zamianie straciła tak materialnie, jak i osobowo, to jednak uzyskała jednolite terytorium, zasklepiając lukę oddzielającą dekanaty powidzki i czermiński²³.

Tabela 2. Dekanaty przyłączone od archidiecezji gnieźnieńskiej

DEKANAT	PARAFIA	LICZBA WIERNYCH	LICZBA KSIĘŻY
JAROCIŃSKI	Brzostków	1.170	1
	Golina	982	1
	Jarocin	8.500	2
	Lutynia	333	Zarząd proboszcza z Sośnicy
	Pogorzelica	2.352	1
	Siedlemin	3.225	2
	Sławoszew	1.240	1
	Wilkowyja	3.213	1
	Witaszyce	2.354	1
	Żerków	4.070	1
MIŁOSŁAWSKI	Bardo	890	1
	Biechowo	1.600	1
	Bieganowo	355	1
	Czeszewo	1.380	1
	Gozdowo	1.440	1
	Grabowo Królewskie	879	1
	Kaczanowo	895	1
	Kołaczkowo	948	1
	Miłosław	3.530	1
	Nowa Wieś	541	Zarząd proboszcza z Grabowa
	Sokolniki	1.937	1
	Winnagóra	2.450	2
	Wszembórz	695	Zarząd proboszcza z Kołaczkowa
	Zieliniec	538	Zarząd proboszcza z Bieganowa
Źródło: Jak dla Tabeli 1.	Razem:	45.517	23

²² J. NOWACKI, *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, t. 2, Poznań 1964, s. 35.

²³ KRUCKI, *Archidiecezja gnieźnieńska*, s. 101.

Ujednoczenie terytorium archidiecezji gnieźnieńskiej było bez wątpienia istotnym postanowieniem papieskim z 28 X 1925 r., jakkolwiek nie jedynym. Bulla *Vixdum Poloniae unitas* nie poprzestawała tylko na określeniu granic najstarszej polskiej archidiecezji, lecz także ustaliła liczbę jej dekanatów na dwadzieścia jeden. Były to dekanaty: gnieźnieński, bydgoski miejski, bydgoski wiejski, czermiński, gniewkowski, janowiecki, jarociński, inowrocławski, kcyński, kruszwicki, lekneński, łobżenicki, miłosławski, nakielski, pleszewski, pobiedzki, powidzki, rogowski, trzemeszeński, wrzesiński i żniński²⁴. Wytyczne te zostały dodatkowo powtórzone w specjalnym dekrecie wykonawczym z 10 XI 1925 r., który regulował zasady recepcji bulli w archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej²⁵.

Wprawdzie jeszcze w latach 20. i 30. XX w. należało przeprowadzić drobne korekty granic archidiecezji gnieźnieńskiej w: 1929²⁶, 1937²⁷ i 1939 r.²⁸, to jednak bullę *Vixdum Poloniae unitas* należy uznać za istotny akt regulujący ustrój i organizację archidiecezji gnieźnieńskiej okresu międzywojennego. Dzięki niej archidiecezja gnieźnieńska otrzymała zwarte terytorium, którego granicę Stanisław Wilk opisał słowami: „Linia graniczna zakreślająca terytorium archidiecezji gnieźnieńskiej biegła na północy od granic państwowych na wysokości Więcborka w kierunku wschodnim do Brdy, zostawiając Więcbork, Wielowicz i Pruszcz po stronie diecezji chełmińskiej, a Dźwierzno, Runowo i Mąkowarsko – po stronie archidiecezji gnieźnieńskiej. Od Mąkowarska granica skręcała na południe wzdłuż Brdy do Wisły, a następnie Wisłą do Torunia i granicy z diecezją włocławską. Po stronie diecezji chełmińskiej pozostały: Koronowo, Wtelno, Fordon i Toruń, a po stronie archidiecezji gnieźnieńskiej – Łąsko, Wierzchucin

²⁴ Bulla, s. 441.

²⁵ Dekret wykonawczy bulli *Vixdum Poloniae unitas* dla archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej, „Miesięcznik Kościelny Archidiecezji Gnieźnieńskiej i Poznańskiej” (dalej: MKAGP) 40 (1925), nr 12, s. 95.

²⁶ W dniu 7 VI 1929 r. wyłączono z parafii Dębno w dekanacie nowomiejskim (archidiecezja poznańska) wieś Orzechowo i Pieczkowo i włączono je do parafii Czeszewo w dekanacie miłosławskim (archidiecezja gnieźnieńska). Zob. Dekret Kongregacji Konsystoliarnej z 7 VI 1929 r., MKAGP 44 (1929), nr 12, s. 104.

²⁷ W dniu 17 VII 1937 r. odłączono od archidiecezji gnieźnieńskiej wieś Stęgosz, przynależną do parafii Wilkowyja (dekanat jarociński) i włączono ją do parafii Radlin w dekanacie obornickim (archidiecezja poznańska). Zob. Dekret Kongregacji Konsystoliarnej *Incolae pagi* z 17 VII 1937 r., MKAGP 52 (1937), nr 10, s. 313-314.

²⁸ W dniu 28 I 1939 r. odłączono od archidiecezji gnieźnieńskiej wieś Sanniki z parafii Pobiedziska (dekanat pobiedzki) i włączono ją do parafii Izdebno w dekanacie kostrzyńskim (archidiecezja poznańska). Zob. Dekret Kongregacji Konsystoliarnej *Fideles pagi* z 28 I 1939 r., MKAGP 54 (1939), nr 1-2, s. 3-4.

Król., Bydgoszcz, Cierpice i Podgórz (przedmieście Torunia). Od parafii Podgórz linia graniczna biegła w kierunku południowo-zachodnim w stronę Proсны do Warty i dalej Proсна aż do granicy z archidiecezją poznańską. Po stronie diecezji wrocławskiej zostały: Ciechocinek, Aleksandrów Kuj., Radziejów, Wilczyn, Giewartów, Słupca i Pyzdry, a po stronie archidiecezji gnieźnieńskiej – Grabie, Chlewiska, Piaski, Powidz, Strzałkowo i Wszembórz. Przed Kaliszem granica skręcała na zachód wzdłuż linii Jedlec, Kuczków i Koryta, parafii należących do archidiecezji gnieźnieńskiej, a następnie biegła na północ aż do Wrześni z lekkimi wychyleniami w okolicach Jarocina na korzyść archidiecezji gnieźnieńskiej, a w okolicach Dębna – archidiecezji poznańskiej. Od Wrześni linia graniczna biegła początkowo w kierunku północno-zachodnim, a następnie północnym aż do Noteci, zostawiając po stronie gnieźnieńskiej Wrześnię, Pobiedziska, Dąbrówkę Kościelną, Raczkowo, Wągrowiec, Żoń i Jaktorowo, a po stronie poznańskiej – Nekłę, Iwno, Murowaną Goślinę, Skoki, Margonin i Szamocin. Od Jaktorowa granica biegła na zachód wzdłuż Noteci do ujścia Gwdy, zostawiając po stronie archidiecezji poznańskiej Ujście, a następnie skręcała na północny wschód wzdłuż granic Rzeczypospolitej do granicy z diecezją chełmińską²⁹. Był to obszar o powierzchni ok. 12 000 km², w którego skład wchodziły: Ziemia Gnieźnieńska, Ziemia Płucka, część Ziemi Zbarskiej i część Krajeńskiej oraz Kujawy Zachodnie i Białe. Okalany na północy i wschodzie przez diecezję chełmińską i wrocławską, na południu i zachodzie przez archidiecezję poznańską³⁰.

III. ZNACZENIE BULLI DLA USTROJU I ADMINISTRACJI ARCHIDIECEZJI GNIEŹNIEŃSKIEJ

Już z przytoczonych powyżej danych wynika, że bulla *Vixdum Poloniae unitas* odegrała istotną rolę w dwudziestowiecznych dziejach archidiecezji gnieźnieńskiej. W tym miejscu warto na ten dokument Stolicy Apostolskiej spojrzeć dodatkowo poprzez pryzmat oczekiwań polskich hierarchów, którzy po okresie niewoli narodowej przystąpili do prac cyrkumskrypcyjnych. W 1924 r. opracowali oni siedem zasad, którymi powinien się cechować nowy podział diecezjalny³¹. Zestawiając poszczególne punkty z papieskimi wytycznymi można dojść do następujących wniosków:

²⁹ S. WILK, *Archidiecezja gnieźnieńska w II Rzeczypospolitej. Administracja archidiecezji pod rządami prymasów kard. Edmunda Dalbora i kard. Augusta Hlonda*, Lublin 1987, s. 53.

³⁰ Tamże, s. 52.

³¹ KUMOR, *Projekt zmian*, s. 57.

Tabela 3. Organizacja archidiecezji gnieźnieńskiej
po 28 X 1925 r.

Dekanat	Dziekan	Parafie	Liczba wiernych
bydgoski miejski	Ks. Tadeusz Malczewski	Bydgoszcz: św. Marcina i Mikołaja; Świętej Trójcy; Najświętszego Serca Pana Jezusa; NMP Nieustającej Pomocy; św. Wincentego a Paulo; Brzoza-Przyłęka	89.800
bydgoski wiejski	Ks. Antoni Tyrakowski	Dąbrówka Nowa, Łask Wielki, Mąkowsk, Samsieczno, Strzelewo, Ślesin, Wąwelno, Wierzchucin Królewski	11.715
czermiński	Ks. Kazimierz Głowiński	Broniszewice, Broniszewice Nowe, Czermin, Grodzisko, Kotlin, Kretków, Lenartowice, Magnuszewice, Strzydzewiec, Twardów, Wieczynek, Żegocin	15.565
gniewkowski	Ks. Władysław Czarnecki	Branno, Brudnia, Chlewiska, Gniewkowo, Góra, Grabie, Murzynko, Ostrowo k. Gniewkowa, Parchanie, Pieranie, Płonkovo, Podgórz, Solec, Szadłowice, Wielkie Glinno	35.416
gnieźnieński	Ks. Mateusz Zabłocki	Gniezno: katedra; Wniebowzięcia NMP; Świętej Trójcy; św. Wawrzyńca; św. Michała Archanioła	30.246
inowrocławski	Ks. Stanisław Okoniewski*	Inowrocław: Zwiastowania NMP; św. Mikołaja; św. Józefa; Dźwierzchno, Szymborze, Jaksice, Kościele, Listwo Kościelne, Liszkowo, Łabiszyn, Nowa Wieś Wielka, Orłowo, Pęchowo, Tuczno, Złotniki Kujawskie	49.990
janowski	Ks. Teofil Jany	Budziejewko, Dębica, Jabłkowo, Janowiec, Kłeczko, Kołdrab, Łagiewniki, Łopienno, Mieścisko, Modliszewko, Podlesie Kościelne, Pomarzany, Popowo Kościelne, Raczkowo, Sokolniki	22.500
jarociński	Ks. Jan Nepomucen Chrzan	Brzostków, Golina, Jarocin, Lutnia, Pogorzelica, Siedlemin, Sławoszew, Wilkowyja, Witaszyce, Żerków	28.170
kcyński	Ks. Jan Nepomucen Opieliński	Brzyskorzystew, Chojna, Chomętowo, Gołańcz, Jaktorowo, Kcynia: św. Michała; Wniebowzięcia NMP; Rynarzewo, Samokłeski, Sipiory, Słupy, Smogulec, Szardowo, Szubin, Władysławowo	25.728
kruszwicki	Ks. Karol Schwarz	Chelmce, Kościeszki, Kruszwica, Ostrowo n. Goplem, Ostrowo k. Strzelna, Piaski, Polanowice, Rządkwini, Rzeczycza, Siedlimowo, Sławsk Wielki, Stodoły, Strzelno, Wójcin	31.658
łekneński	Ks. Maksymilian Gutsche	Czeszewo, Dziewierzewo, Grylewo, Kozielesko, Łekno, Panigródz, Srebnogóra, Tarnowo, Wągrowiec, Wągrowiec-klasztor, Żoń	24.654

łobżenicki	Ks. Józef Śmigielski	Bługowo, Drzewianowo, Dźwierzno, Gro- madno, Łobżenica: św. Mikołaja; św. Krzyża; Mrocza, Runowo, Orle, Wy- rza, Zabartowo	16.693
miłosławski	Ks. Józef Poturalski	Bardo, Biechowo, Bieganowo, Czeszewo, Gozdowo, Grabowo, Kaczanowo, Kołacz- kowo, Miłosław, Sokolniki, Winnagóra, Wszembórz, Zieliniec	18.087
nakielski	Ks. Ludwik Robowski	Białośliwie, Dębowo, Glesno, Kosztowo, Krostkowo, Miasteczko, Morzewo, Nakło n. Notecią; św. Stanisława; św. Wawrzyń- ca; Osiek, Sadki, Śmiłowo, Wyrzysk, Wy- soka	35.247
pleszewski	Ks. Łukasz Bembenek	Brzezie, Gołuchów, Karmin, Koryta, Ko- walew, Kuczków, Pleszew: św. Jana Chrzyciciela; św. Floriana; Sośnica, Sowi- na, Tursk	24.427
pobiedziski	Ks. Jan Wiśniewski	Dąbrówka Kościelna, Dziekanowice, Imielno, Kiszkowo, Łubowo, Pawłowo, Pobiedziska, Sławno, Waliszewo, Wę- glewo, Wronczyn	17.737
powidzki	Ks. Karol Słubicki	Brudzewo, Graboszewo, Mielżyn, Odro- wąż, Ostrowo k. Strzałkowa, Powidz, Skarboszewo, Staw, Strzałkowo, Szem- borowo	15.117
rogowski	Ks. Karol Suszyński	Cerekwica, Damasławek, Gorzyce, Goś- cieszyn, Juncewo, Izdebno, Lubcz, Nie- stronno, Pałędzie Kościelne, Rogowo, Ryszewko, Świątkowo, Żerniki	13.653
trzymeszeński	Ks. Bronisław Greinert	Dusžno, Gębice, Kamieniec, Kruchowo, Kwieciszewo, Linówek, Orchowo, Ostro- wie Prymasowskie, Strzyżewo Kościelne, Szydłowo, Trzymeszo, Wylatowo	22.177
wrzesiński	Ks. Feliks Fierek	Czarniejewo, Grzybowo, Jarząbkowo, Kę- dzierzyn, Marzenin, Niechanowo, Witko- wo, Września, Żydowo	29.038
żniński	Ks. Michał Rólski	Barcin, Chomiąza, Gąsawa, Góra k. Żni- na, Kierzkowo, Kołodziejewo, Ludzisko, Markowice, Mogilno: św. Jakuba; św. Ja- na Ap.; Ostrowo k. Janikowa, Ostrówiec, Pakość, Parlin, Słaboszewo, Strzelce, Szczepanowo, Trłag, Wenecja, Żnin	50.809
Źródło: Jak w Tabeli 1 i 2.		Razem:	620.738

*Ks. Stanisław Okoniewski 14 XII 1925 r. został mianowany biskupem koadiutorem diecezji chełmińskiej *cum iure successionis*. Zob. H. SZATKOWSKI, *Okoniewski Stanisław Wojciech*, w: *Księga społecznicy w Wielkopolsce 1894-1919*, t. 2, red. L. Wilczyński, H. Szatkowski, Gniezno 2007, s. 373.

1. Biskupi pragnęli, aby przy tworzeniu nowych diecezji i rozgraniczaniu dawnych uwzględniono potrzeby religijne i państwowe wiernych. W przypadku archidiecezji gnieźnieńskiej na czoło wybiła się potrzeba ujednoczenia

terytorium, co też – dzięki inicjatywie prymasa Dalbora – zostało sprawnie przeprowadzone. Jednocześnie zaowocowało to polepszeniem sytuacji pastoralnej. Średnia wielkość parafii wynosiła 22,92 km². Stanowiło to najkorzystniejszy wynik w porównaniu z innymi diecezjami II Rzeczypospolitej³².

2. Chciano, aby dotychczasowy ustrój administracyjny Kościoła, narzucony przez państwa zaborcze, został zniesiony, a stolice diecezji znalazły się w ich centrum. Odnosząc te wskazówki do archidiecezji świętowojciechowej należy stwierdzić, że Gniezno – jako stolica arcybiskupstwa – było korzystnie ułożone w stosunku do poszczególnych dekanatów i parafii.

3. Zakładano, aby liczba ludności w poszczególnych diecezjach wahała się od 500.000 do 1000.000 wiernych. W przypadku archidiecezji gnieźnieńskiej liczba ta wyniosła – według schematyzmu diecezjalnego z 1926 r. – 620.738 wiernych (zob. Tabela 3).

4. Projektowano, ażeby stolice niektórych diecezji przenieść do dogodniejszych miejscowości. Założenie to nie dotyczyło najstarszej polskiej archidiecezji, co też zostało już uwypuklone.

5. Zalecano, aby w mieście biskupa unickiego ulokować – o ile nie istniało – biskupstwo łańskie. Problem unitów nie dotyczył Polski zachodniej, stąd też w odniesieniu do wielkopolskich archidiecezji nie był on poruszany.

6. Chciano, aby przy rozgraniczeniu diecezji i metropolii zostały zlikwidowane granice rozbiorowe. Kwestia ta, w odniesieniu do archidiecezji świętowojciechowej, wyglądała nieco gorzej. W 1925 r. wschodnia granica archidiecezji gnieźnieńskiej oparła się bowiem o granicę dawnego zaboru pruskiego i rosyjskiego. Delimitację poczynioną przez zaborców udało się wymazać z kościelnych map administracyjnych dopiero w 2004 r., gdy do archidiecezji gnieźnieńskiej zostały przyłączone (z diecezji wrocławskiej) 4 dekanaty: goliński (bez Kazimierza Biskupiego), kleczewski, słupecki i zagórowski, które należały do niej przed 1818 r. (z wyjątkiem 3 parafii: Pyzdry, Ciężęń i Samarzewo)³³.

7. Biskupi pragnęli, aby prowincje kościelne obejmowały ludność podobnego charakteru. Po rozgraniczeniu dokonanym na mocy bulli *Vixdum Poloniae unitas* – podobnie jak i przed nim – w archidiecezji gnieźnieńskiej nie było większych kłopotów o charakterze etnicznym. Notowany był wprawdzie znaczny odsetek ludności niemieckiej, ale nie oddziaływał on negatywnie na prowadzenie duszpasterstwa³⁴.

³² Tamże, s. 55.

³³ KRUCKI, *Archidiecezja gnieźnieńska*, s. 108.

³⁴ Z. ZIELIŃSKI, *Katolicka mniejszość niemiecka w archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej oraz diecezji chełmińskiej: 1918-1939*, w: *1000 lat Archidiecezji Gnieźnieńskiej*, red.

Dokonując zestawienia sumarycznego można stwierdzić, że zreorganizowana archidiecezja gnieźnieńska obejmowała 248 parafii i 18 kościołów filialnych, które przynależały do zreformowanych tuż przed 1925 r. okręgów dekanalnych (zob. Tabela 3). Posiadała ona również kapitułę katedralną oraz 2 kolegiaty (Gniezno – św. Jerzego, Kruszwica). Pośród 620.738 wiernych pracowało 297 kapłanów diecezjalnych i 24 zakonnych³⁵.

*

Rekapitulując powyższe uwagi, należy z całą mocą jeszcze raz podkreślić, że Kościół katolicki w okresie niewoli narodowej poniósł duże straty na różnych płaszczyznach swojego istnienia. Niemniej, po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, znaleźli się właściwi ludzie, światli hierarchowie, którzy byli w stanie udźwignąć ciężar odpowiedzialności za powierzonych im pieczy wiernych. Dołożyli oni wszelkich starań, aby udoskonalić prowadzenie duszpasterstwa w swoich diecezjach. Z ich inicjatywy wyszły również pierwsze projekty cyrkumskrypcyjne, które legły u podstaw bulli Piusa XI *Vixdum Poloniae unitas*.

Bez wątpienia jedną z ważniejszych ról w tych zabiegach odegrał arcybiskup Edmund Dalbor, który jako prymas Polski oraz ordynariusz gnieźnieński i poznański interesował się przeprowadzeniem odpowiednich zmian, a jednocześnie czuwał, aby jego terytorium kanoniczne zbyt nie ucierpiało³⁶. W znacznym stopniu dzięki jego inicjatywie najstarsza polska archidiecezja mogła uzyskać zwarte terytorium, a przeprowadzona reorganizacja struktur dekanalnych dodatkowo ją umocniła. Na dzieło to, po dziewięćdziesięciu latach, należy spojrzeć z uznaniem, doceniając umiejętności organizacyjne i administracyjne pierwszego prymasa Polski odrodzonej.

J. Strzelczyk, J. Górny, Gniezno 2000, s. 376.

³⁵ *Ordo Officii Divini [...] in usum dioecesium Gnesnesis et Posnaniensis [...] pro Anno Domini 1926*, s. 80.

³⁶ T. ZAKRZEWSKI, *Dalbor Edmund*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 4, red. W. Konopczyński, Kraków 1938, s. 391-392; M. ALEKSANDROWICZ, *Edmund Dalbor 1915-1926*, w: *Na stolicy prymasowskiej w Gnieźnie i w Poznaniu. Szkice o prymasach Polski w okresie niewoli narodowej i w II Rzeczypospolitej*, red. F. Lenort, Poznań 1982, s. 306.

BIBLIOGRAFIA

1. ŹRÓDŁA RĘKOPIŚMIENNE

- Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, Akta Prymasa Polski I, sygn. 156: Konferencje Plenarne Episkopatu Polski 1923-1924.
Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, Akta Prymasa Polski I, sygn. 159: Protokoły Konferencji Plenarnych Episkopatu Polski 1919-1925.

2. ŹRÓDŁA DRUKOWANE

- Bulla Ojca Św. „Vixdum Poloniae unitas” o nowym rozgraniczeniu diecezji polskich obrządku łacińskiego, „Miesięcznik Pasterski Płocki” 20 (1925), nr 12, s. 441-446.
Dekret wykonawczy bulli „Vixdum Poloniae unitas” dla archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej, „Miesięcznik Kościelny Archidiecezji Gnieźnieńskiej i Poznańskiej” 40 (1925), nr 12, s. 95.
Dekret Kongregacji Konsystoliarnej z 7 VI 1929 r., „Miesięcznik Kościelny Archidiecezji Gnieźnieńskiej i Poznańskiej” 44 (1929), nr 12, s. 104.
Dekret Kongregacji Konsystoliarnej „Incolae pagi” z 17 VII 1937 r., „Miesięcznik Kościelny Archidiecezji Gnieźnieńskiej i Poznańskiej” 52 (1937), nr 10, s. 313-314.
Dekret Kongregacji Konsystoliarnej „Fideles pagi” z 28 I 1939 r., „Miesięcznik Kościelny Archidiecezji Gnieźnieńskiej i Poznańskiej” 54 (1939), nr 1-2, s. 3-4.
Ordo Officii Divini [...] in usum dioecesium Gnesnesis et Posnaniensis [...] pro Anno Domini 1926, Posnaniae 1926.

3. OPRACOWANIA

- ALEKSANDROWICZ M., Edmund Dalbor 1915-1926, w: Na stolicy prymasowskiej w Gnieźnie i w Poznaniu. Szkice o prymasach Polski w okresie niewoli narodowej i w II Rzeczypospolitej, red. F. Lenort, Poznań 1982, s. 293-318.
GUZEWICZ W., Zagadnienie organizacji kościelnej w Drugiej Rzeczypospolitej, „Kościół w Polsce. Dzieje i Kultura” 12 (2013), s. 115-127.
KOPICZKO A., Reorganizacja Kościoła katolickiego w Prusach na podstawie bulli „De salute animarum”, „Kościół w Polsce. Dzieje i Kultura” 12 (2013), s. 65-85.
KRUCKI Ł., Archidiecezja gnieźnieńska i jej granice w dokumentach Stolicy Apostolskiej (od wieku XIX do początku XXI), „Kościół w Polsce. Dzieje i Kultura” 12 (2013), s. 87-114.
KUMOR B., Granice archidiecezji gnieźnieńskiej w tysiącleciu (1000-1939), „Prawo Kanoniczne” 9 (1966), nr 3-4, s. 3-26.
KUMOR B., Granice metropolii i diecezji polskich (966-1939), „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 21 (1970), s. 309-404.
KUMOR B., Projekt zmian organizacji metropolitalnej i diecezjalnej w Polsce (1918-1925), w: Kościół w Drugiej Rzeczypospolitej, red. Z. Zieliński, S. Wilk, Lublin 1981, s. 53-62.
KUMOR B., Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772-1918), Kraków 1980.
NOWACKI J., Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój, t. 2, Poznań 1964.
PEST Cz., Kardynał Edmund Dalbor (1869-1926). Pierwszy Prymas Polski Odrodzonej, Poznań 2004.

- SZATKOWSKI H., Okoniewski Stanisław Wojciech, w: *Księża społecznicy w Wielkopolsce 1894-1919*, t. 2, red. L. Wilczyński, H. Szatkowski, Gniezno 2007, s. 371-375.
- URBAN W., *Ostatni etap dziejów Kościoła w Polsce przed nowym tysiącleciem (1815-1965)*, Rzym 1966.
- WILK S., *Archidiecezja gnieźnieńska w II Rzeczypospolitej. Administracja archidiecezji pod rządami prymasów kard. Edmunda Dalbora i kard. Augusta Hlonda*, Lublin 1987.
- WILK S., *Episkopat Kościoła katolickiego w Polsce w latach 1918-1939*, Warszawa 1992.
- WYCZAWSKI H.E., *Organizacja kościelna*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. II, cz. 2, red. B. Kumor, Z. Obertyński, Poznań–Warszawa 1979, s. 22-44.
- ZAKRZEWSKI T., Dalbor Edmund, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 4, red. W. Konopczyński, Kraków 1938, s. 391-392.
- ZIELIŃSKI Z., *De salute animarum*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 3, red. R. Łukaszyk, Lublin 1985, kol. 1191-1192.
- ZIELIŃSKI Z., *Katolicka mniejszość niemiecka w archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej oraz diecezji chełmińskiej: 1918-1939*, w: *1000 lat Archidiecezji Gnieźnieńskiej*, red. J. Strzelczyk, J. Górny, Gniezno 2000, s. 369-377.

REORGANIZACJA ARCHIDIECEZJI GNIEŹNIEŃSKIEJ
NA PODSTAWIE BULLI CYRKUMSKRYPCYJNEJ
VIXDUM POLONIAE UNITAS Z 1925 ROKU

S t r e s z c z e n i e

Na skutek zaborów historyczne terytorium archidiecezji gnieźnieńskiej zostało podzielone między Rosję i Prusy. Na terenie państwa Hohenzollernów znalazła się stolica archidiecezji – Gniezno wraz z obszarem kanonicznym, który składał się z 3 odrębnych enklaw. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości ważnym problemem okazało się zreorganizowanie struktur Kościoła, aby mógł on właściwie wypełniać swoją misję duszpasterską. Kwestią tą zajął się Episkopat Polski, który w latach 1919-1924 przedstawił kilka koncepcji dokonania nowych rozgraniczeń pomiędzy diecezjami. Niektóre z nich wpłynęły na tenor bulli cyrkumskrypcyjnej Piusa XI *Vixdum Poloniae unitas* z 28 X 1925 r., która ustanowiła dwie nowe metropolie: krakowską i wileńską, a także cztery diecezje: częstochowską, katowicką, łomżyńską i pińską. Nie mniej ważne okazały się zawarte w niej wytyczne odnoszące się do ustroju i organizacji archidiecezji gnieźnieńskiej. W ich świetle przyłączono do archidiecezji świętowojciechowej dwa poznańskie dekanaty: miłosławski i jarociński (23 parafie), choć jednocześnie odłączono na rzecz Poznania dekanaty ołobocki i krotoszyński (24 parafie). Zamiana ta zlikwidowała istniejące w archidiecezji gnieźnieńskiej enklawy, a jej ujednoczony obszar objął ok. 12.000 km². Uzyskany na mocy bulli *Vixdum Poloniae unitas* kształt terytorialny utrzymał się do 1992 r., czyli momentu ogłoszenia przez papieża Jana Pawła II bulli *Totus Tuus Poloniae populus*.

Słowa kluczowe: archidiecezja gnieźnieńska, archidiecezja poznańska, organizacja Kościoła katolickiego w Polsce, ustrój Kościoła katolickiego w Polsce, cyrkumskrypcja, bulla *Vixdum Poloniae unitas*.